

form av fisket har bevarandet av den fysiska miljön inte prioriterats. Om- och tillbyggnader har tillåtits i större utsträckning. I Stenbjergs landingsplats har däremot fisket upphört delvis på bekostnad av att den byggda miljön bevarats. Erfarenheten från de två byarna visar på hur bevarande av materiella kulturmiljöer och levande kulturmiljöer kräver olika strategier.

Ur ett geografiskt perspektiv framstår många nyanser vad ett perifert beläget område kan vara. En perifert belägen fiskeby på nordvästra Jylland (Thorupstrand) har, trots sin ringa skala, helt andra förutsättningar än en perifert belägen fiskeby på nordvästra Island (Flatey i Breidafjörður). För de riktigt perifera områden framstår turismen och andra rekreativa ändamål som det främsta alternativet. Det blir också tydligt att turismen inte enbart är en ekonomisk möjlighet utan något som måste integreras fullständigt i den fysiska planeringen.

De perifera områdenas utsatthet för bl.a. fiskets omstrukturering och urbaniseringens effekter är tydliga men de mer centrala områdenas utsatthet för ekonomiska vinstkrav framgår också tydligt i exemplen från Holmen i Köpenhamn eller Marstrand på västkusten. Den historiska kustkulturen i städerna får i betydligt större utsträckning anpassas efter stadsutvecklingen, där

enskilda byggnader kan ingå i en stadsförnyelse men sällan immateriella miljöer eftersom industri och bostadsbebyggelse har olika förutsättningar. Bevarande av en autentisk miljö som Marstrand ställer också frågan om för vem kustkulturen är en resurs, på sin spets. Stigande huspriser tränger ut den fasta befolkningen samtidigt som det höjda värdet garanterar miljöns bevarande.

Efter fallstudierna följer några kapitel som tar upp generella erfarenheter och slutsatser av de olika exemplen samt projektgruppens rekommendationer till framförallt lokala och regionala myndigheter om hur kustkulturen kan användas som en resurs i samband med utveckling. Det främsta budskapet är att utveckling och bevarande inte ska ses som en motsättning utan som en möjlighet och för att det ska kunna genomföras krävs att myndigheter som i normala fall inte ägnar sig åt bevarande, integrerar kustkulturen i sina olika förvaltningsområden. De olika områden som berörs är fiskepolitik, transportpolitik, miljöpolitik, fysisk samhällsplanering och näringsutveckling bl.a. turism.

Projektgruppen har funnit att erfarenheterna av fallstudierna kännetecknas av fyra gemensamma nämnare. Det första är ett långsiktigt planeringsperspektiv. Det kan

ta tid innan en omvandlingsprocess ger resultat och därför måste planeringens tidsperspektiv anpassas efter detta faktum. Nästan alla fallstudier har också omfattat ett brett samarbete mellan många olika aktörer som offentliga myndigheter, näringsliv och lokalbefolkning. Viktigt är också att bevarandet utgår från flera strategier och inte enbart en. Strategierna måste också utgå från den enskilda platsens förutsättningar. Den lokala handlingskraften och den historiska kontinuiteten framstår också som viktiga framförallt för den immateriella kustkulturen bevarande.

Rapporten *Historisk kystkultur* bör kunna vara mycket användbar för alla som arbetar med eller är intresserad av kustmiljöer. Fallstudierna omfattar så vitt skilda platser att alla borde hitta något som berör. De mer allmänna och metodiska avsnitten samt slutsatserna och rekommendationerna innehåller också många intressanta uppslag och perspektiv där framförallt helhetssynen på utveckling och bevarande känns mycket tidsenlig och samhällsrelevant.

Maria Bergman

Institutionen för Livsvetenskaper
Södertörns Högskola
maria.bergman@sh.se

Anders Hansson, Carina Olson, Jan Storå, Stig Welinder & Åsa Zetterström: *Agrarkris och ödegårdar i Jämtland, Jamtli, Östersund, 2005, 177 s., ISBN 91-7948-199-X.*

Ytterligare en bok om jämtlands ödegårdar, så kallade ödesbölen, har äntligen kommit i tryck. Boken har legat i manuskriptform länge. Den lämnar den traditionella forskningsinriktning som sätter strålkastarljuset på agrara förhållanden. Detta är mycket spännande och gör att forsk-

ningen om medeltida ödegårdar i Sverige har tagit ett stort kliv framåt. Agrarkris och ödegårdar i Jämtland är trevlig att läsa, den är välformulerad med ett lättfattligt och vackert språk.

Boken ska "sammanfatta arbetet och tänkandet kring de Jämtländska ödesbölena i arkeologiundervisningen vid Mitthögskolan i Östersund under åren 1997-2002 (numera Mittuniversitetet)" (s. 3). Huvuddelen av boken är resultatet av ett, på sin tid, HSFR-projekt från 1999 med titeln *Eisåsen – ett föränderligt ödesböl*.

Målet i ansökan angavs vara att "att med djupstudier i fält och laboratorium av en ödesbölemiljö studera dess småskaliga kulturmönster för att därigenom närma sig övergripande frågor om förändringar i långtidsperspektiv". Den hypotes man drev angavs vara "att kunna visa, att den klassiska ödesböleproblematiken kring kolonisation och ödeläggelse har varit en återvändsgränd, som hindrat forskningen att se, hur ödesbölena såsom tidigmedeltida gårdar är en kort episod i ett långt och komplext förändringske-

de. Det finns ödesbölen som förändrades från något annat till skattlagda gårdar och sedan åter till något annat, eventuellt så småningom till fåbodar /.../ Flertalet ödesbölen är emellertid att uppfatta som delar av komplexa gårdar i förändring". Något uttalat syfte med boken saknas men målet är identiskt med ansökan (s. 9–10).

Welinder anger i förordet att han skrivit boken. Han påpekar att de övriga fyra författarna på omslaget har bidragit med väsentliga delar av boken i form av tankar och rapporter, varför alla har blivit ansvariga för boken. Även om det inte är en stor sak i sammanhanget tycker jag att konstruktionen där Welinder omväxlande skriver "jag" eller "vi" för att peka på hur ansvaret varit fördelat, försvarar för den som väljer att hänvisa till boken.

Agrarkris och ödegårdar i Jämtland kan sägas följa tre huvudsakliga spår; dels att utmarksnäringarna var betydligt viktigare än vad tidigare forskning gör gällande, dels att den högmedeltida kolonisationen samt den senmedeltida exploateringen av utmarkerna inte var spontan utan styrd, dels att orsakerna till ödeläggelsen måste nyanseras.

Boken är i hög grad präglad av arkeologisk teori och praktik. Det framgår inte minst av de inledande teoretiska kapitlen. Människan sätts i centrum och författarna vänder sig mot den arkeologi där människan anonymiseras genom studier av spår som människorna efterlämnat i form av exempelvis odlingsrösen, hushållsavfall eller redskap. Vid sidan av arkeologi ägnas landskap hela kapitel 4. Jag tycker att kapitlet får en slagsida när internationell forskning av exempelvis Denis Cosgrove, Stephen Daniels, Donald W. Meinig eller Kenneth Olwig inte tas med i den teoretiska diskussionen. Landskap definieras som "scen, ramar och social erfarenhet ... [liksom] mänskligt handlande" (s. 9). Vidare framgår att "människan lever i ett människoskapat landskap /.../ [samt att] händelser äger rum inom detta landskaps ramar" (s. 10). Det

är en olycklig avgränsning som missar en viktig del av landskapets ingående komponenter, de naturgivna förutsättningarna. Denna begränsning är också något som framgår av de empiriska kapitlen.

I kapitel 3, 7, 11 och 12 ger boken ger en överskådlig och tydlig tillbakablick över den ödegårdsforskning som bedrivits i Sverige utanför Jämtland t.o.m. 2003. Att det är fler kapitel beror på att de följer olika trender och spår inom forskningen, något som underlättar läsningen. Exempelvis diskuteras kris till följd av pest, kris till följd av sämre klimat eller dåliga jordar i marginella områden, kris till följd av sociala skillnader, fokuseringen på historiska källor, bristen på arkeologiska undersökningar respektive analys av historiska kartor. På motsvarande sätt diskuteras forskningen inom Jämtlands län i kapitel 5 och 8.

Ödesbölets förändrade funktion över tiden tycker jag är ett särskilt intressant avsnitt (9.4) eftersom det s.a.s. är startskottet för diskussionen kring ett av de kommande huvudspåren, utmarksnäringarna. På samma sätt som Eva Österberg (1977) skriver Welinder om ödegården som ett bodland, en fåbod med åkerbruk. Men istället för som Österberg, se ödegården som ett underbruk eller ett bodland, ser inledningsvis Welinder ödesbölet som antingen en gård (tun med inägor) eller som ett bodland. Jag tycker det är olyckligt att det nordhälsingska begreppet bodland används som en term för förhållanden i andra delar av Sverige. Vi vet fortfarande för lite om bodland för att det ska vara rimligt. Filialjordbruk eller fåbod med åkerbruk är mer neutrala begrepp som inte leder tanken till Hälsingland och de speciella förutsättningar som gäller där.

Diskussionen om bosättningar på utmarken knyter an till en äldre forskningsfråga om ödegårdar låg perifert eller centralt i landskapet (8.4). Man ansluter sig till forskningsresultat som visar att ödesbölen låg där andra medeltida gårdar

låg och att ödegårdarna kan ses som lika marginella eller centrala som de gårdar vilka inte ödelades. Möjligen är det en korrekt slutsats, men jag är tveksam eftersom rekonstruktionen av det geografiska läget för flera av ödesbölena är oklar samtidigt som beräkningen till närmaste granne endast är mätt från ett ödesböle till en gård som inte ödelades, inte vice versa. Inte heller beaktas avståndet från de båda kategorierna till någon form av centralpunkt såsom marknadsplats, sockenkyrka eller utmarksnäringar. Genomförs sådana mätningar kan resultatet och diskussionen bli mer nyanserad (Antonson 2004, s. 117–119, 126–127).

Med bokens fjärde del (kap 13–16) inleds de empiriska studierna även om några redan presenterades i avsnitt 6.3. Boken redogör för en rad studier vid ödesbölet Eisåsen i Bergs socken söder om Östersund. En rad arkeologiska utgrävningar har genomförts i bl.a. den fossila åkermarken och de medeltida husgrunderna. Förutom fynd av stora mängder artefakter samlades data om anläggnings- och driftstid samt markens innehåll av fosfater och pollen. Det kunde konstateras att Eisåsens åkermarker röjdes mellan 800–1100 e.Kr, de var gödslade senast ca 1100 och gården bestod av ett hushåll som bebodde huset mellan 1250–1450, d.v.s. många år efter att åkrarna anlades. Huset hade två delar, ett sommarkök och ett vinterkök med en mellanliggande svale. Man höll boskap, bedrev jakt, fiskade och odlade. Kosten bestod av mjölkprodukter, bröd, gröt, öl samt kött och fisk. Fyndmönstret från husen antyder att kosten innehöll mer kött av tamboskap än av viltkött. Fynden från husets visar också på en trolig arbetsuppdelning mellan könen förlagd till de olika rummen.

I bokens femte del (kap. 18–20) diskuteras hur utgrävningsresultaten förhåller sig till sin omvärld. Här knyts lösa ändar samman i ett försök att förstå landskapsförändringarna i Jämtland. Det är framförallt i denna del som de tre huvudspåren utveck-

las. Den ena behandlar en nyansering av diskussionen kring ödeläggelsens olika orsaker, den andra utmarkens ökade roll efter att digerdöden, med efterföljande pestepidemier, hade ebbat ut under 1400-talet, och den tredje behandlar eliten som kolonisatörer.

I boken diskuteras frågan om orsaken till ödeläggelse. Här lämnar boken ett nytt och mycket intressant bidrag med koppling till utmarksbruk. Att järnframställningen ökade under medeltiden för att nå en topp under själva krisen var tidigare känt. Men i boken presenteras en övertygande koppling mellan gårdar och järnframställningsplatser. I Bergs socken inom vilken Eisåsen ligger, finns järnframställningsplatser vid de gårdar som inte kom att ödeläggas, medan de saknas vid ödesbölen (s. 35). Welinder menar att pesten var en orsak till ödeläggelse, men att det också fanns en medveten ödeläggning som styrdes av marknaden; "Eisåsen lades ner som gård, därför att den inte passade in i den nya ekonomin" (s. 160). Ödeläggelse till följd av de naturgivna förutsättningarna, såsom jordarter och terrängläge, studeras dock inte inom socknen. Trots konstaterandet att exempelvis tillförlitliga klimatdata är så motsägelsefulla (s. 99–102) testas tyvärr inte frågan, istället sammanfattar Welinder det hela med att "tillskriva klimatvariationer liten betydelse" (s. 102).

Av boken framgår att utmarken som resurs är försummad inom forskningen som rör den medeltida agrarkrisen. Welinder vill se ett komplex av företeelser som talar för ett förändrat landskap med en ny ekonomi, där bönderna inte stannade kvar i det gamla utan var flexibla den nya tiden. Utmarken har där en central roll. Ödesbölen började efterhand brukas som ängar eller fåbodan i en extensiv jordbruksekonomi med en ökad tyngdpunkt på boskapsskötsel, järnframställningen ökade och jakten vann åter terräng. Det är tvivelsutan så att många ödesbölen vid sidan av att växa igen till skog blev fåbodan och ängar. Ett

av de säkraste belägen för en relativ driftsömläggning mot mer boskap torde vara pollenundersökningar. Av de befintliga finns sådana som talar både för och emot att landskapet växte igen under krisen, vilket Welinder formulerar som att "varken de äldre eller yngre, tillåter en läsning av vad som hände, eller inte hände, på 1300- och 1400-talen" (s. 144). Jag har konstaterat att det i Jämtland saknas ett pollenprov som detaljerat kan beskriva vegetationsutvecklingen under medeltid. Även om jag inte tycker att Welinder diskuterar just denna fråga tillräckligt ingående, så har han på ett övertygande sätt förtydligat bilden av förändring, där järnframställning och jakt på utmarkerna fick en ökad betydelse för gårdsekonomin till följd av en ökad efterfrågan på marknaden. Han menar att det inte är säkert att perioden kan klassas som en kris, förvisso en agrar kris i odlingsbygder, men det "var dock ingen total ekonomisk kris" (s. 94) "skogslandskapen innehöll möjligheter till förändringar /.../ som saknades i mer utpräglade jordbruksbygder" (s. 161).

Vem var det som initierade expansionen av gårdarna under högmedeltid? Var det "en bonde som /.../ placerade en yngre son där /.../ eller var det en storman som såg ett tillfälle att öka sina inkomster genom att befalla dit en klient eller landbo" (s. 158, även 161)? Welinder diskuterar frågan ingående i hela kapitel 20. Han medger att spåren av en elit är sämre i Jämtland än i andra delar av Skandinavien. Det fanns inget frälse respektive stormän med kopplingar till den världsliga makten i Sverige respektive Norge (s. 155). Inte heller vet man om den stora majoriteten bönder var självägande under högmedeltid även om Welinder menar att det brukar vara enkelt för forskarna att omtiverat anamma den tolkningen (s. 85), något jag själv gjorde i min avhandling. Dock finner han visst stöd för en ekonomiskt stark samhällselit under perioden 900–1200 e.Kr. i form av ortnamn, gravskick och kyrkobyggen. Från 1300-talet

och framöver försvinner aristokratin ur källmaterialet. Det finns därmed en besvärande tidslucka som motsäger att eliten också var de som organiserade och styrde den nya förändrade utmarksekonomin. Även om Welinder konstaterar att det saknas arkeologiska källor som tillåter en diskussion kring det senare menar han att det dock finns visst stöd för denna syn i form av att det vid sidan av kungamaktens och kyrkans intressen av skatteintäkter fanns en elit som bedrev handel (s. 161). Jag menar att få belägg också kan tala emot ståndpunkten, att agrarkrisen löser upp en eventuell elits varande. I sammanfattningen är det också med denna öppna fråga som Welinder avslutar boken: "Fanns 1600-talets självägande bönder i Jämtland redan före den medeltida krisen eller växte den gruppen fram som ett resultat av krisen?" (s. 162). Frågan förblir således än så länge obesvarad.

Agrarkris och ödegårdar i Jämtland är en mycket bra och inspirerande bok. Den har lyft upp obesvarade frågor i ljuset och kommit att besvara många andra. Den har visat på möjligheten att utifrån djuplodande undersökningar av en liten plats, svara på stora frågor. Jag tror att boken kommer att betraktas som ett standardverk för de forskare vilka arbetar med frågor som rör utmarksbruk och medeltida agrarkris i norra Skandinavien.

Litteratur

- Antonson, Hans, 2004, *Landskap och ödesbölen, Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen*, Meddelande från Kulturgeografiska institutionen 129, Stockholms universitet, Stockholm.
- Österberg, Eva, 1977, *Kolonisation och kriser, Bebyggelse, skattestryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland o. 1300–1600*, LiberLäromedel/Gleerup, Lund.

Hans Antonson
vti, Linköping
hans.antonson@vti.se